

Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 808.

6. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 809.

7. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 809.

8. Ziota księga szlachty polskiej. / Przez Teodora Źychlickiego. – Rocznik XIV. – Poznan, 1892. – P. 47.

9. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 810.

10. Ziota księga szlachty polskiej. / Przez Teodora Źychlickiego. – Rocznik XIV. – Poznan, 1892. – P. 47.

11. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 811.

12. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 811.

13. <http://www.genealog.home.pl/>

14. Долгоруков П. В. Россійская родословная книга. – СПб., 1856. – Ч.3. – С. 226.

Віктор Шевченко

ОБЕЗЗЕМЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА В ХОДІ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА У 1861 РОЦІ: МІФІ ТА РЕАЛІЇ

Кардинальні зміни, які відбулись у житті суспільства на зламі XX – XXI століть, поставили перед історичною наукою принципово нові завдання. Сьогодні поряд з поглибленим вивченням раніше не відомих або свідомо замовчуваних сторінок нашої історії на порядку денному стоїть також питання про творче переосмислення, здавалось би, вже добре відомих історичних подій та фактів. До таких, безперечно, належить і селянська реформа 1861 року, яка „займає одне з центральних місць в історії Російської імперії XIX століття”¹. Начебто б ґрунтовно вивчена в радянський період, вона і сьогодні привертає увагу науковців, особливо в контексті нещодавно минулого 140-річчя реформи 1861 року², а також з огляду на її 150-літній ювілей, що наближається. Науковий інтерес до реформи 1861 року пояснюється ще й тим, що цілий ряд питань щодо її причин, характеру і наслідків, свого часу задекларованих В. Ленінім і розвинутих радянськими вченими, сьогодні потребують певних виправлень і уточнень. До таких, скажімо, належать питання про наявність революційної ситуації 1859-1861 рр., здійснення реформи в інтересах поміщиків та ряд інших. У даній статті увага її автора прикута до ще одного з таких питань, які потребують уточнення, а саме до обезземелення селянства в ході скасування кріпосного права. Не претендуючи на істину в останній інстанції, нижче спробуємо викласти власну точку зору на цей аспект реалізації законодавчих актів реформи 1861 р.

Ідея часткового обезземелення селянства під час звільнення його від кріпосної

залежності була закладена у самих законодавчих актах реформи. Зокрема, у статті 18 Місцевого положення для губерній Великоросійських, Новоросійських та Білоруських³, а також у статті 12 Місцевого положення для губерній Малоросійських⁴ сказано, що коли виділена селянам земля перевищує площу їхнього дореформеного землекористування, то поміщикам дозволяється відрізати її надлишок на свою користь. Щодо Правобережної України, то там за селянами зберігалися земельні наділи, визначені інвентарними правилами 1847 р., а відбирати поміщикам дозволялося лише землі, надані селянам зверх інвентарних наділів уже після затвердження вищезгаданих правил⁵. Фактично без землі мали звільнитися селяни, які належали маломаетним дворянам⁶, а також дворові⁷. Згадані документи стали зрештою своєрідним фундаментом для радянських дослідників проблеми при поясненні ними причин відчутного малоземелля селянства, в тому числі й українського, яке справді мало місце на зламі ХІХ – ХХ століть, вражаючими „відрізками”, які в окремих губерніях коливалися від 20% до 40% дореформеного селянського землекористування⁸. Теоретичним обґрунтуванням такого масового обезземелення селянства в ході скасування кріпосного права слугували оцінки й висновки щодо цього, зроблені свого часу головним російським марксистом В. Ульяновим (Леніним). „В Росії, – писав останній, – країні переважно землеробській, землеробство було за цей час у руках розорених, зубожілих селян, які вели застаріле, первісне господарство на старих кріпосницьких наділах, урізаних на користь поміщиків у 1861 році”⁹. На жаль, подібний підхід до оцінки причин селянського малоземелля притаманний і ряду сучасних дослідників¹⁰. На цьому фоні дещо незвично читати висновки урядової комісії, яка перевіряла стан сільського господарства Російської імперії на початку 70-х років ХІХ ст., тобто відразу після скасування кріпосного права. В них, зокрема, відзначається, що на відміну від поміщицьких господарств, які „несомненно подверглись, вследствие реформы 19 февраля сильному потрясению”¹¹, селянське господарство „было обставлено в переходное время гораздо счастливее”¹². В унісон такому висновку комісії звучить ще один висновок, зроблений більш як через сто років радянськими дослідниками І. Ковальченком та Л. Бородкиним. „Объективно-экономически положение было таково, – зазначали вони, – что наиболее широкой и благоприятной основой для буржуазной аграрной эволюции было крестьянское хозяйство, занимавшее доминирующее положение в сельскохозяйственном производстве”¹³. Як бачимо, в обох випадках, і до того ж в різні епохи, мова йде про досить міцне селянське господарство, яке в свою чергу органічно не може існувати без належної кількості землі. Постає природне запитання: звідки ця земля у селян взялася, якщо мали місце такі величезні відрізки селянської землі під час проведення реформи 1861 року? Шукаючи відповідь на нього, звернемося ще раз до матеріалів згаданої вище урядової комісії. Там знаходимо середні показники отриманих селянами європейської Росії наділів, які визначені як 3,52 дес. на ревізьку душу при вищому розмірі душевого наділу 3–5 дес.¹⁴ Майже такий самий середній показник називає і князь О. Васильчиков – автор двотомної монографії про землеволодіння та землекористування в Росії та ряді інших європейських країн. Але при цьому він ще додає, що „незважаючи на право відрізки, надане поміщикам, яким вони і скористались в багатоземельних губерніях дуже широко, ... в загальному підсумку викуплена земля (3,5 дес. на душу) майже дорівнює середньому числу десятин, які були в користуванні кріпосних (3,5 дес. на душу)”¹⁵. Заслуговує на увагу й зауваження князя про те, що найбільше скорочення середнього душевого наділу спостерігалось в тих губерніях, „где крестьяне поддались соблазну дарового надела”¹⁶, а також про те, що удільні та державні селяни зберегли за собою всі угіддя, якими користувалися до реформ відповідно 1863 і 1866 років¹⁷. До того ж колишні державні селяни повсюдно отримали ще й додаткові лісові наділи¹⁸. Про те, що наведені тут дані можна вважати досить-таки достовірними, свідчить такий факт. Теза князя О. Васильчикова про перспективи переважаючого розвитку селянського господарства над поміщицьким

і про майже рівну кількість землі у селян та поміщиків після реформи 1861 р.¹⁹ хоча й була піддана рішучій критиці з боку ліворадикальних авторів²⁰, усе ж знайшла підтвердження в роботах сучасних, у тому числі й українських, дослідників. Зокрема, в навчальному посібнику з економічної історії читаємо, що внаслідок земельної реформи в дев'яти українських губерніях у руках селян і поміщиків опинилося відповідно 45,7% і 46,6% усього земельного фонду²¹. Слід погодитись, що такі показники мало відповідають висновкам про мегавідрізки селянської землі. Підтвердженням правильності такої думки стали наступні глибокі дослідження проблеми. Так, відомий український дослідник М. Лещенко розкрив секрет підрахунків відрізаної у селян землі, зазначивши, що вони є результатом порівняння даних редакційних комісій і першого земельного перепису ЦСК МВС 1877 – 1878 рр.²². Між тим уже наприкінці 60-х років ХХ ст. з'явилося третє видання монографії російського вченого П. Зайончковського, де автор, посилаючись на записку одного з ідеологів реформи М. Мілютіна, вказує на необхідність вивчення уставних грамот як найвірогіднішого джерела про відрізки селянської землі²³. І не вина, а скоріше біда перших серйозних дослідників проблеми полягала в тому, що на той час розробка уставних грамот лише починалась. Її перші наслідки дали про себе знати лише на початку 70-х років ХХ ст. появою змістовної і надзвичайно цікавої статті І. Ледовської про вивчення уставних грамот у Чернігівській губернії. Проаналізувавши величезну кількість цих документів, автор дійшла висновку, що загальне зменшення („відрізки“) землекористування селян Чернігівської губ. в ході реформи 1861 р. становило 125130 дес., або 14,2%. „Следовательно, – підсумовує вона, – общегубернский средний процент расчётной отрезки ниже, чем известный в литературе на 7,7% (в таблице, опубликованной П. Зайончковским²⁴, средний процент по Черниговской губернии 21,9%)²⁵“. В подальшому аналогічні перерахунки були зроблені щодо інших лівобережних, а також південних українських губерній. В узагальненому вигляді вони оприлюднені в монографії головного фахівця по вивченню уставних грамот російського вченого Б. Литвака. Відзначаючи неправомірність попередніх підрахунків, Борис Григорович писав: „Вряд ли правомерно принимать в расчёт известный в литературе процент отрезки, полученный как разница между цифрой дореформенного надела, указанного в материалах Редакционных комиссий, и пореформенного по „Статистике поземельной собственности“, – не только потому, что результаты обработки уставных грамот по другим губерниям резко контрастируют с показателями этих расчётов, а главное из-за того, что размер точно установленного пореформенного надела, подлежащего выкупу, далеко не совпадает с данными поземельной переписи 1878 – 1879 гг.“²⁶ Наведені ним перерахунки „відрізків“, зроблені на основі вивчення уставних грамот, виявляють серйозні розходження їх з тими, які були наведені в радянській історіографії раніше²⁷.

У зведеному вигляді вони представлені у поданій нижче таблиці.

Губернії	Відрізки за даними			Різниця	
	М. Лещенка у % ²⁸	В. Теплицького у % ²⁹	Б. Литвака у % ³⁰	М. Лещенко	В. Теплицький
Катеринославська	37,3	38,9	23,1 (28,2*)	– 9,1	– 10,7
Таврійська	23,1	32,2	25,6 (31,0*)	+ 7,9	– 1,0
Херсонська	13,7	22,2	3,3	– 10,4	– 18,9
Полтавська	37,3	39,2	5,1	– 32,2	– 34,1
Харківська	28,3	28,2	3,0 (1,7**)	– 23,6	– 23,6
Чернігівська	21,8	22,2	14,1	– 7,7	– 8,1

* З урахуванням „відрізків“ при наділенні селян „дарчими“ наділами;

** Додаткові „відрізки“ під час безпосереднього переходу на викуп.

Слід зазначити, що наведені Б. Литваком дані по більшості губерній є неповними. Особливо це стосується Півдня України, де в уставних грамотах розмір наділів згадується дуже рідко³¹. Так, по Катеринославській губернії із 996 уставних грамот, обстежених автором, розміри наділів присутні тільки у 32-х, а чисельність записаних селян в них становить всього 6% тих, які отримали наділи. „Конечно, – зазначає автор з цього приводу, – шестипроцентная выборка не делает её представительной, но она достаточна для того, чтобы предостеречь от предположений об огромных отрезках”³². Достовірнішими є дані, наведені Б. Литваком по Лівобережній Україні. Так, Полтавська губ. представлена дев'ятьма повітами із 15, в яких враховано 83,1% ревізьких душ селян. По Харківській губернії виявились опрацьованими 1543 уставні грамоти, в яких представлено близько 95% ревізьких душ. Найповнішими є дані по Чернігівській губ., де уставні грамоти обстежені по всіх 15 повітах та охоплено 91,2% всіх ревізьких душ селян. Наведені дані аж ніяк не означають, що українське селянство не відчувало земельного голоду в післяреформений період. І це підтверджують численні дослідження як радянських, так і пострадянських вчених. Зрозумілими є і те, що обезземелення під час реформи мало місце і боляче відбилось на певній частині селянства, в першу чергу малозабезпеченого. Однак при цьому слід враховувати кілька суттєвих обставин. По-перше, обезземелення частини селянства стало прямим наслідком не тільки „відрізків” під час реформи, але й чисто бюрократичного недогляду. Адже наділи отримували селяни, записані в останню, десятю ревізію (перепис) 1858 р. Однак наділення їх землею мало місце, починаючи з 1861 року, тобто через три роки після проведення ревізії. За цей час чисельність тих, хто за віком мав отримувати наділи, помітно збільшилась. По імперії вона становила не менше 450 тис. чоловік, які проте залишилися поза списком тих, хто мав право на отримання наділу, а отже, були звільнені без землі. При цьому вимальовується цікава обставина. У вузівському підручнику з історії СРСР під редакцією академіка І. Федосова знаходимо показник 1,3 млн. р. д. селян (дворових, належних дрібномаєтним поміщикам, а також тих, хто отримав дарчі наділи), які „фактически оказались безземельными”. Наділ же решти селян становив у середньому 3,4 дес. на ревізьку душу³³. В іншому такому ж підручнику під редакцією В. Тюкавкина, читаємо: „Часть крестьян (461 тыс.) получила четвертные, или дарственные наделы, в среднем по 1,1 дес. на душу. ... Совсем не получили земли 724 тыс. дворовых и 137 тыс. крестьян мелкопоместных дворян”³⁴. Що привертає увагу в таких оцінках наслідків реформи 1861 р. щодо забезпечення селян землею? По-перше, це середній наділ 3,4 дес. на ревізьку душу, який, власне, підтверджує правильність його оцінки в наведених вище матеріалах урядової комісії та монографії князя О. Васильчикова. По-друге, це точна чисельність дворових і селян, що належала маломаєтним дворянам, які звільнялися взагалі без землі. Тут же наведено чисельність тих, хто отримав дарчі наділи, що в сумі й мало давати оті самі приблизні 1,3 млн. душ „фактично” обезземеленого селянства. Воно все б і нічого, але, працюючи свого часу над питанням про передумови скасування кріпацтва, ми вже зверталися до даних, наведених в останньому з названих вище підручників щодо наростання селянського руху напередодні скасування кріпацтва³⁵. І зіткнулися із фактом відвертого замовчування відповідних показників за 1860 рік, оскільки, як виявилось при перевірці³⁶, вони свідчили про затухання селянського руху, а це суперечило ленінському визначенню останнього як важливого фактора, котрий змусив царизм піти на скасування кріпацтва³⁷. Враховуючи методологічну та ідеологічну упередженість згаданого підручника, можна припустити такий же підхід і до оцінки рівня обезземелення селянства в ході реформи 1861 р. Аж ніяк не претендуючи на істину в останній інстанції і не нав'язуючи будь-кому власної точки зору, зазначимо, що цифра 1,3 млн. обезземелених ревізьких душ селян в межах Російської імперії є найближчою до істини. Адже якщо скласти разом наведені вище дані про 724 тис. обезземелених дворових (хоча й ця цифра сумнівна, оскільки документи реформи 1861 р.

передбачали можливість наділення дворових людей землею)³⁸, 137 тис. селян, які належали маломаетним поміщикам і 450 тис. душ, котрі не потрапили до списків отримувачів наділу, складених за X ревізією 1858 р., то якраз і отримуємо в сумі ті ж самі 1 млн. 311 тис. душ. Решта селян, які наділялися землею, окрім тих, які погодилися на дарчі наділи, отримали свої, в середньому по 3,5 дес. на душу, земельні ділянки. А враховуючи, що в традиційно патріархальній селянській сім'ї таких ревізьких душ було 2,3 а то й 4 особи, то на родину, або на двір припадало не так вже й мало землі. Без сумніву, все це добре бачили і розуміли автори вищеназваних підручників, як і багато інших заслужених діячів історичної науки. Але, як зазначив свого часу відомий англійський вчений А. Тойнбі, історики „перебувають у полоні ідей, які панують у спільнотах, де їм випало жити й працювати”³⁹. Такими, звичайно, були далеко не всі історики радянської доби. Були велети науки, були неординарно мислячі вчені, були, зрештою, рядові науковці з творчим мисленням, які по мірі можливостей прагнули відстояти власну точку зору і нерідко страждали за це. Таких було багато. І саме їм ми маємо завдячувати тим, що радянська історична наука не стояла на місці. Перебуваючи в лещатах постійного ідеологічного тиску з боку можновладців, вона усе ж таки зробила неоцінений внесок у наукову розробку багатьох найактуальніших проблем як вітчизняної, так і всесвітньої історії. І не вина, а біда авторів названих вище підручників, безперечно, визначних радянських вчених, визначних фахівців своєї справи, що вони мусили в 1,3 млн. ревізьких душ „фактично” обезземеленого селянства включати 461 тис. душ тих, що отримали „дарчі” наділи і залишати „непоміченими” 450 тис. душ сільської молоді, яка піросла вже після десятої ревізії 1858 р. і не змогла отримати земельних наділів під час скасування кріпацтва через банальний чиновницький недогляд. А як могло бути інакше, коли „масове обезземелення селян у 1861 році”⁴⁰ мало бути наслідком „визволення” селян самими поміщиками, які відібрали при цьому „понад п'яту частину селянської землі”⁴¹, а не якогось там чиновницького недогляду.

Україна в цьому відношенні не була винятком. Слід згадати, що саме три означені вище групи селянства (дворові, підвладні маломаетним поміщикам і ті, які піросли після десятої ревізії) склали визначені М. Лещенком 220 тисяч, або 9% від загальної чисельності українського селянства, обезземелених селян⁴². Що стосується дарчих наділів, то вони, як і повсюдно, надавались селянам без викупу і за розміром не перевищували 0,25 площі повного, тобто викупного наділу. Особливістю отримання „дарчих” наділів було те, що надавались вони селянам без оформлення будь-яких офіційних документів, а отже, така передача землі ніде не фіксувалася. Хоча тут „відрізки” справді були дуже великими, досягаючи 75% дореформеного селянського землекористування. Пізніше, коли малоземелля справді дошкулюно вдарить по господарствах біднішої частини селянства, останнє, прагнучи повернути втрачену землю, марно намагатиметься віднайти хоч якийсь юридичне підтвердження своїх прав на неї. І це стане головною причиною багатьох масових селянських виступів, але в майбутньому. А поки зазначимо лише, що тільки у трьох південних і трьох лівобережних українських губерніях „дарчі” наділи розміром 1 – 1,5 дес. отримали 87792 ревізьких душ селян, у тому числі на Півдні – 46865 ревізьких душ і на Лівобережжі – 35927 рев. душ²⁸. При цьому слід мати на увазі те, що, як правило, селяни добровільно йшли на отримання дарчих наділів без викупу. „Отримати безкоштовно в той час землю за таким розрахунком, – згадував колишній мировий посередник з Чернігівщини Н. Вовк-Карачевський, – і відразу стати поза всякими зобов'язаннями щодо поміщика, здавалося найвигіднішим, оскільки попередні мрії про те, що вся земля, яка була в користуванні селян, надійде до них даром, розвіялися”.²⁹ А нестача землі тривалий час компенсувалася за рахунок її досить вигідної і доступної на той час оренди в тих же поміщиків. Класичним прикладом у цьому відношенні може бути Чернігівська губернія, дані про новий розмір „відрізків” по якій представлені Б. Литваком найповніше. Свого часу нами були зроблені щодо цього відповідні

розрахунки³⁰. Вони засвідчили, що колишні поміщицькі селяни Чернігівщини до реформи мали у своєму користуванні 884373 дес. землі, а після реформи - 759243. Тобто „відрізки” становили тут 125130 дес., а не 207819 дес., названі радянськими дослідниками³¹. При цьому селяни додатково орендували у поміщиків не менш як 204 тис. дес. землі³². А це означало, що разом із отриманими земельними наділами в їхньому користуванні перебувало понад 963,2 тис. десятин, тобто майже на 80 тис. дес. більше, ніж до реформи. Враховуючи те, що оренда землі в Україні була явищем надзвичайно поширеним (за підрахунками А. Авраменка, в середині 80-х р. XIX ст. лише на Лівобережній Україні в оренді перебувало близько 1,5 млн. дес. землі³³), подібне становище було характерним і для решти українських губерній. До того ж у тогочасній патріархальній селянській родині було в середньому по 3-4 ревізькі душі, які наділялись землею, а отже, на двір припадало навіть при отриманні дарчого наділу по 5-7 дес. землі, не рахуючи орендованої. Щодо державних селян, то їхній середній наділ становив 5,8 дес. на ревізьку душу, не рахуючи окремого лісового наділу, отриманого ними повсюдно³⁴. Навіть у найпроблемнішій Полтавській губернії, зокрема у Костянтиноградському повіті, післяреформене землекористування колишніх казенних селян становило 6,9 дес. на двір, у селян-власників – 5,4 дес., у селян, що жили і працювали в Карлівській економії графів Мекленбург-Стреліцьких, 4,8 дес. лише посівної площі³⁵. Що ж до Правобережної України, то й тут „відрізки” були невеликими – всього 5%–6%³⁶. Однак під впливом польського національного повстання, яке привело до збільшення земельних володінь польського селянства приблизно на 28%³⁷, наділи правобережних селян також були збільшені у Київській губ. – на 28,9%, у Подільській – на 26,4% і у Волинській – на 21,2%³⁸. Наведені вище дані дозволяють стверджувати, що надвисокі відсотки обезземелення селянства України в період скасування кріпосного права, вираховані свого часу радянськими істориками, не відповідають дійсності. Не заперечуючи в цілому факт обезземелення селянства, зазначимо, що загалом воно було порівняно незначним і досить легко компенсувалось за рахунок купівлі, а частіше – вигідної оренди поміщицької землі за пристойними цінами.

Ситуація почала різко змінюватись приблизно з 80-х років XIX ст., коли в сільському господарстві та аграрних відносинах, підсумок дискусіям з цього приводу підбив наприкінці 70-х років XX ст. академік М. Дружинін³⁹, остаточно утвердились ринкові, товарно-грошові відносини. Це відразу ж негативно вплинуло на характер селянської оренди землі, оскільки поміщицькі господарства, прилучаючись до ринку, почали різко скорочувати фонд здаваних в оренду земель і підвищувати їх у ціні. На це, зокрема, звертали увагу чиновники слідчих установ, розкриваючи причини масового селянського руху 1902 р. в Полтавській та Харківській губерніях. „Явище різкого й прогресивного подорожчання землі останнім часом, – зазначали вони, – викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, перетворюючи під оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі й віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми невикідних для них умовах”⁴⁰. Погіршенню умов оренди селянами поміщицької землі сприяла й активізація діяльності куркулів, які дедалі частіше почали виступати у ролі посередників між поміщиками та селянами при купівлі та оренді землі. Власне, тенденція до цього зародилася ще в дореформені часи. А вже відразу після реформи 1861 р. швидко сформувався прошарок куркулів-посередників, які, „без ризику купуючи цілі маєтки, в короткий строк розпродували їх за подвійну ціну, або, орендуючи на довгі строки, одержували подвійну орендну плату”⁴¹. У 1884 р. чернігівський губернатор С. Шаховський сповіщав у Петербург, що „плата помещику по 5-6 руб. за десятину в год, кулаки получают за нею с крестьян по 15, 17 и более рублей”⁴². Перелічені вище фактори, враховуючи різке скорочення селянських наділів через досить високий природний приріст населення (скажімо, у повітах Чернігівської губ. він коливався в межах

26% – 52%),⁴³ різко загострили проблему малоземелля серед українського селянства на зламі XIX – XX ст. Однак породжена вона була не стільки реформою 1861 р., скільки тими об'єктивними обставинами, які штовхали українське село у вир товарно-грошових відносин.

Джерела та література:

1. Історія українського селянства: Нариси у 2-х томах. – К., 2006. – Том.1. – С.357.
2. Див.: Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. – 140-річчяї касування кріпацтва присвячується. – 2002. – Вип.2. (У випуску 2 опубліковані матеріали Всеукраїнської наукової конференції „Велика реформа 1861 року”).
3. Российское законодательство X – XX веков / Под общей ред. д. ю. н., проф. О.И. Чистякова. – В девяти томах. – Том 7.: Документы крестьянской реформы. – М., 1989. – С.259.
4. Крестьянская реформа в России 1861 года: Сборник законодательных актов. – М., 1954. – С.248.
5. Там же. – С.297.
6. Российское законодательство X – XX веков. – Том 7. – С.343.
7. Там же. – С.107.
8. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – К., 1959. – С.282; Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С.108-109; Олійник Л.Г., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині у 1905 – 1907 рр. – К., 1959. – С.12; Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. – К., 1961. – С.21-22; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. – Харьков, 1961. – С.VI та інші.
9. Ленін В.І. Лев Толстой і сучасний робітничий рух // Повне збір. творів. – Т.20. – С.34.
10. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після касування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – 31. – с.4.
11. Доклад Высочайше учрежденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России: Доклад. Журналы комиссии. – СПб., 1873. – С.5.
12. Там же. – С.6.
13. Ковальченко И.Д., Бородин Л.И. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России: (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов. – М., 1991. – С.19.
14. Доклад Высочайше учрежденной комиссии.... – С.31.
15. Васильчиков А.И. (Кн.). Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. – В 2-х томах. – Том 1. – СПб., 1876. – С.495.
16. Там же.
17. Там же. – С.496.
18. Доклад Высочайше учрежденной комиссии.... – С.31
19. Васильчиков А.И. (Кн.) Указ. соч. – Т.1. – С.497.
20. Герье В., Чичерин Б. Русский дилетантизм и общинное землевладение: Разбор книги князя А. Васильчикова «Землевладение и земледелие». – М., 1878. – С.223-224.
21. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич та ін. – К., 1994. – 271.
22. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – С.282.
23. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968. – С.237.
24. Там же. – С.238. Див. Також: Олійник Л.Г., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині у 1905 – 1907 рр. – К., 1959. – С.12
25. Ледовская И.В. К историографии крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украине (Вопрос о характере надельного землепользования крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). – Кишинёв, 1978. – С.109.
26. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991. – С.166.
27. Там же. – С.166-169.
28. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – С.282.
29. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С.109.
30. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – С.169.
31. Там же. – С.165.
32. Там же. – С.166.

33. История СССР: XIX – начало XX в. – Изд. второе, перераб. и доп. / Под ред. акад. АПН СССР И.А. Федосова. – М., 1987. – С. 159.
34. История СССР: 1861 – 1917 / Под ред. В.Г. Тюкавкина. – М., 1990. – С.19.
35. Там же. – С.10.
36. Крестьянское движение в России в 1857 – мае 1861 г.: Сборник документов / Под ред. д. и. н. С.В. Окуня и д. и. н. К.В. Сивкова. – М., 1963. – С.736.
37. Ленін В.І. „Селянська реформа” і пролетарсько-селянська революція // Повне зібрання творів. – Т.20. – С.163.
38. Российское законодательство X – XX веков. – Том 7: Документы крестьянской реформы. – С.107.
39. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії. – Том 1. – К., 1995. – С.14.
40. Ленін В.І. З приводу ювілею // Повне зібр. творів. – Т.20. – С.154.
41. Ленін В.І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права // Повне зібрання творів. – Т.20. – С.133.
42. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – С.513.
28. Бурдина О.Н. Крестьяне-дарственники в России: 1861 – 1907 гг. – М., 1996. – С.131.
29. Волк-Карачевский Н. Сорок лет назад (Из воспоминаний мирового посредника первого созыва) // Киевская старина. – 1901. – Т.73. – Кн.IV: Апрель. – С.36-37.
30. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у II половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип.2. – Чернігів, 1993. – С.46-50.
31. Олійник Л.Г., Гора О.Т. селянський рух на Чернігівщині у 1905 – 1907 рр. – К., 1959. – С.12; Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С.109 та ін.
32. Підраховано за: Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887. – С.99 – 124.
33. Авраменко А.М. Земельная аренда на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. // Россия сельская: XIX – начала XX века / Отв. ред. А.П. Корелин. – М., 2004. – С.170.
34. Доклад Высочайше учрежденной комиссии ... – С.31.
35. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стелицких в конце XIX – начале XX в. / Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сборник V. – М., 1962. – С.350.
36. Щербина П.Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки) // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні XVI – початку XX ст. – К., 1960. – С.198 – 214.
37. Костюшко И.И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. – М., 1962. – С.271.
38. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С.109.
39. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе: 1861 – 1880 гг. – М., 1978. – С.265.
40. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України). – Ф.318. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.61 зв.
41. Варзар В. Воспоминания старого статистика. – Ростов-на-Дону, 1924. – С.10.
42. РДІА. – Ф.1291. – 1884. – Оп.53. – Спр.10. – Арк.7.
43. Корвин-Пиотровский К.В. Указ. соч. – С.99-124.

Віктор Дудко

ІЗ КОМЕНТАРЯ ДО ЛИСТІВ АНАТОЛІЯ СВИДНИЦЬКОГО

«Епістолярна спадщина Анат. Свидницького не рясна, – зазначав Михайло Гніп, уперше друкуючи лист автора «Люборацьких» до Петра Єфименка. – Перебуваючи бурхливі літа 1860-х рр. у таких закутках, як Миргород і Козелець, рано опинився письменник на одшибі громадського і культурного життя. Вряди-годи озветься і знову замовкне»¹. Від 1931 р., коли було написано ці рядки, корпус відомого дослідникам епістолярію Свидницького істотно не поповнився: у виданні творів письменника, здійсненому в 1985 р., подано лише шість листів (три з них – це власне офіційні клопотання)².